

Alternative Food Networks: Approaches and open questions

Giorgos Gritzas, Assistant Professor, School of Spatial Planning and Development, AUTH
ggritzas@auth.gr

Karolos – Iosif Kavoulakos, Lecturer, School of Political Science, AUTH
kkavoula@gmail.gr

Irini-Erifili Tzekou, Msc School of Economic Science, AUTH
irini1988@hotmail.com

Keywords: Alternative Food Networks, Diverse Economies, Alterity, Power Relations

Abstract

“Alternative ventures” have rapidly flourished in all the economic sectors (work, market, business, property, finance) mainly since the 80’s. The underlying approaches setting the context of these ventures are characterized by diverse economies and alternative economic and political spaces that have emerged as important issues in Geography in the last 20 years.

The questions that are posed in the broader context of diverse economies and alternative economic and political spaces include, the diverse nature of economy where all the possibilities for a post-capitalist future are open, the notion of alterity as a way of acknowledging the degree of difference between alternative ventures and the restrictions that are imposed from the existing power relations which sometimes hinder the evolution of such ventures.

The above debate affects the discussion about Alternative Food Networks (AFNs). The AFNs (or otherwise ‘alternative food institutions’ or ‘alternative food geographies’) include - among others - ventures like farmers’ markets, community supported agriculture schemes, corporate organic food markets labelling schemes and food box programs. The products of such networks are usually characterised by labels such as ‘organic’, ‘local’ ‘quality’, ‘specialty’. Some authors argue that AFNs are defined by the following four characteristics: (1) distances between producers and consumers are shorter; (2) farms and scale are small, while farming methods are organic or holistic (3) there are special meeting sites (venues) for food purchasing (e.g. food cooperatives, farmers markets, local food-to-school linkages) (4) the food cycle (production, distribution and consumption) is characterized by significant care for its social, economic and environmental dimensions.

There is a significant debate about the way and the degree to which these ventures constitute an ‘alternative’ or a ‘conventional’ food provisioning practice. In this debate there are mainly two different approaches bringing to the fore discussions about alterity issues and diverse economies.

Specifically, the first approach distinguishes between different degrees and types of alternatives. For example, for some authors the emphasis in production and consumption processes is considered stronger than the emphasis in the place. This is because the former is a prominence of social and ethical values, while the latter addresses economic and rural development issues, like increasing the value of local products in global markets and strengthening the local economy.

The second approach claims that any categorization, which is based on the degree that a venture is alternative to the mainstream, might limit the value of AFNs only as a reaction practice that try to overcome the hegemony of the dominant system. Instead, some scholars argue that the aim of such ventures is to shape practices that are completely new and not just try to overtake the mainstream.

The aim of the paper will be two-fold: on the one hand, we will try to review the broader discussion about diverse economy and alternative

Εισαγωγή

Η έρευνα για τα εναλλακτικά αγρο-τροφικά δίκτυα (Alternative Food Networks – AFNs), εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση για τους εναλλακτικούς -οικονομικούς και πολιτικούς- χώρους (Fuller et al., 2010; Gibson-Graham, 2006a, 2006b; Gibson-Graham, Cameron et al., 2013a; Leyshon et al., 2003; Zademach and Hillebrand, 2013). Οι εναλλακτικοί χώροι έχουν αποτελέσει πεδίο αντιπαράθεσης, σχετικά με την δυνατότητά τους να συμβάλλουν στην αλλαγή του κοινωνικο-οικονομικού γίνεσθαι, από την εποχή των Marx και Proudhon, όταν ο πρώτος διαφωνεί με την άποψη ότι οι συνεταιρισμοί μπορούν να αντισταθούν στην κυριαρχία του καπιταλισμού και ο δεύτερος συμφωνεί. Από την εποχή εκείνη, οι εναλλακτικοί χώροι έκαναν την εμφάνισή τους σε διαφορετικές περιοχές της οικονομίας πλην των συνεταιρισμών, όπως πχ τα εναλλακτικά ανταλλακτικά δίκτυα σε ότι αφορά τις συναλλαγές ή τα εναλλακτικά αγρο-τροφικά δίκτυα. Ωστόσο, σε μία εποχή παγκοσμίων πολέμων και αντιπαράθεσης μεταξύ ανατολής και δύσης, οι συζητήσεις για το κράτος και το ρυθμιστικό του ρόλο ήταν κυρίαρχες, αφήνοντας πολύ λίγο χώρο για την ανάδειξη των δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να προσφέρουν οι εναλλακτικοί χώροι. Στη συνέχεια, οι δεκαετίες του 60 και 70 αποτέλεσαν την αρχή γέννησης πληθώρας εναλλακτικών εγχειρημάτων, τα οποία αμφισβητούσαν τον τρόπο διαχείρισης και επίλυσης των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, ενώ παράλληλα προσπαθούσαν να λειτουργήσουν στην βάση άλλων αρχών και αξιών. Παράλληλα, η κρίση του κράτους πρόνοιας θα οδηγήσει τη δεκαετία του 80 στις προσπάθειες απαξίωσής του και στην ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού ως την μοναδική λύση μετά και την υιοθέτηση του δόγματος TINA (There Is No Alternative). Αυτή τη δεκαετία η ακαδημαϊκή συζήτηση περιστρέφεται έντονα γύρω από ζητήματα που αφορούν στην κοινωνική οικονομία και στον τρίτο τομέα, ενώ πολλοί θεωρούν ότι είναι δυνατόν να υποκαταστήσει το αποτυχημένο κράτος πρόνοιας. Οι επόμενες δεκαετίες φέρνουν στο προσκήνιο την παγκοσμιοποίηση και παράλληλα με περισσότερη ένταση τα νέα κοινωνικά κινήματα τα οποία έρχονται σε ρήξη με τους κυρίαρχους πολιτιστικούς κώδικες, ενώ παράλληλα δημιουργούν νέους (Melucci, 1996). Ο ρυθμός δημιουργίας εναλλακτικών χώρων μεγαλώνει περισσότερο, ενώ συνεχίζει να βαίνει αυξανόμενος έως τις μέρες μας, συνεπικουρούμενος τόσο από τη δράση των νέων κοινωνικών κινήματων, όσο και από τη στήριξη της κοινωνικής οικονομίας από κρατικές πολιτικές.

Ωστόσο, όπως θα δούμε στην πρώτη ενότητα του άρθρου οι εναλλακτικοί χώροι χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία, ενώ πολλοί αμφισβητούν την ουσιαστική ετερότητα ορισμένων εγχειρημάτων από αυτό που συνηθίζεται να αναφέρεται ως κυρίαρχο. Στο πλαίσιο αυτό, στη δεύτερη ενότητα θα παρακολουθήσουμε την ειδικότερη συζήτηση για τα AFNs έτσι ώστε να αναδείξουμε τις επικρατούσες προσεγγίσεις και τα ανοικτά ζητήματα.

1. Η σύγχρονη συζήτηση για τις ποικίλες οικονομίες και τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην έρευνα των εναλλακτικών χώρων ήταν η προσέγγιση της Gibson-Graham¹, όπως διατυπώθηκε στο βιβλίο της “The End of Capitalism (as we knew it)” του οποίου η πρώτη έκδοση έγινε το 1996, ενώ ακολούθησε μία δεύτερη το 2006 παράλληλα με την δημοσίευση του δεύτερου βιβλίου της “A Postcapitalist Politics” (Gibson-Graham, 1996, 2006a, 2006b).

Η Gibson-Graham ασκεί κριτική στη στρουκτουραλιστική αντίληψη σχετικά με την κυριαρχία του καπιταλισμού, η οποία θεωρεί πως οποιοδήποτε διαφορετικό είδος επιχείρησης, τρόπου αμοιβής της εργασίας και συναλλαγών, πέραν της καπιταλιστικής επιχείρησης, της μισθωτής εργασίας και της αγοράς αντίστοιχα, είτε αποτελεί απλά μία διαφορετική έκφραση των αρχών του καπιταλιστικού συστήματος, είτε είναι καταδικασμένος να αποτύχει εξαιτίας της κυρίαρχης δύναμης του συστήματος που δεν επιτρέπει άλλες εναλλακτικές λύσεις.

Ωστόσο, μία τέτοια αντίληψη τείνει να αγνοήσει τους πολλούς διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους λειτουργεί ήδη καθημερινά η οικονομία. Ειδικότερα, όπως φαίνεται στον πίνακα 1 σε ότι αφορά τις συναλλαγές διαπιστώνεται, εκτός της ελεύθερης αγοράς, η ύπαρξη εναλλακτικών αγορών (πχ δίκαιου εμπορίου, δικτύων ανταλλαγών χωρίς επίσημο νόμισμα, αντιπραγματισμού, «μαύρης» αγοράς κοκ), αλλά

¹ Ψευδώνυμο των Julie Graham και Kathie Gibson

και οικονομιών εκτός αγοράς (πχ τα δώρα, τα κοινωνικά παντοπωλεία, η συλλογή τροφής, η κλοπή κοκ). Σχετικά με την αμοιβή της εργασίας, αναδεικνύονται εναλλακτικοί τρόποι πληρωμής πλην του μισθού (πχ η αυτοαπασχόληση, η αμοιβή προς τα μέλη των συνεταιρισμών, η αμοιβαία παροχή εργασίας, η αμοιβή σε είδος κοκ), αλλά και εργασίες που δεν αμείβονται (πχ η εργασία στο σπίτι, η φροντίδα της οικογένειας, ο εθελοντισμός, η δουλειά κοκ). Τέλος, σε ότι αφορά το είδος των επιχειρήσεων, εκτός της καπιταλιστικής, αναδεικνύεται η ύπαρξη εναλλακτικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων (πχ η κρατική επιχείρηση, η κοινωνικά υπεύθυνη επιχείρηση, η μη κερδοσκοπική επιχείρηση κοκ), αλλά και μη καπιταλιστικών επιχειρήσεων (πχ η κοινοτική επιχείρηση, η φεουδαρχική επιχείρηση, η δουλκτητική επιχείρηση κοκ). Όλοι αυτοί οι διαφορετικοί τύποι συνυπάρχουν, δομώντας ένα μωσαϊκό στο οποίο ο καπιταλισμός αποτελεί μόνο μία εκδοχή οικονομικών σχέσεων. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στον πίνακα αυτό κάθε τύπος δεν είναι απαραίτητα διακριτός από τους άλλους, γιατί ο στόχος δεν είναι η κατάταξη υφιστάμενων οικονομικών σχέσεων σε αυστηρές προϋπάρχουσες κατηγορίες. Η Gibson-Graham (2006α:70) χρησιμοποιεί τη «μεταφορά του παγόβουνου» για να δείξει ότι ο καπιταλιστικές σχέσεις είναι ένα ορατό, ωστόσο μικρό κομμάτι της οικονομικής ζωής, ενώ κάτω από το νερό υπάρχει ένα μεγάλο σύνολο αόρατων οικονομιών.

Πίνακας 1: Οι ποικίλες οικονομίες (diverse economies) Πηγή: Gibson-Graham (2006α:71)

Συναλλαγές	Εργασία	Επιχείρηση
ΑΓΟΡΑ	ΜΙΣΘΟΣ	ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ <i>Πώληση δημόσιων αγαθών</i> <i>Αγορές δίκαιου εμπορίου</i> <i>Τοπικά συστήματα ανταλλαγών</i> <i>Εναλλακτικά νομίσματα</i> <i>Μαύρη αγορά</i> <i>Συνεταιριστική ανταλλαγή</i> <i>Αντιπραγματισμός</i> <i>Ατυπη αγορά</i>	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΛΗΡΩΜΗ <i>Αυτό-απασχόληση</i> <i>Συνεταιρισμός</i> <i>Σύμβαση</i> <i>Αμοιβαία εργασία</i> <i>Σε είδος</i> <i>Εργασία στην πρόνοια</i>	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ <i>Κρατική επιχείρηση,</i> <i>Πράσινη</i> <i>επιχειρηματικότητα</i> <i>Κοινωνικά υπεύθυνη</i> <i>επιχείρηση</i> <i>Μη κερδοσκοπική</i> <i>επιχείρηση</i>
ΕΚΤΟΣ ΑΓΟΡΑΣ <i>Ροές εντός του νοικοκυριού</i> <i>Προσφορά δώρων</i> <i>Κρατικά κονδύλια και πιστώσεις</i> <i>Κοινωνικά παντοπωλεία</i> <i>Κυνήγι, ψάρεμα, συλλογή τροφής</i> <i>Κλοπή, λαθροθηρία</i>	ΜΗ ΑΜΟΙΒΟΜΕΝΗ <i>Εργασία στο σπίτι</i> <i>Φροντίδα οικογένειας</i> <i>Εργασία για την γειτονιά</i> <i>Εθελοντισμός</i> <i>Εργασία κάποιου προς όφελος του ίδιου</i> <i>Δουλειά</i>	ΜΗ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ <i>Κοινοτική</i> <i>Αυτόνομη</i> <i>Φεουδαρχική</i> <i>Δουλκτητική</i>

Αντί λοιπόν να αναζητούμε τους νόμους του συστήματος που επιβάλλονται στους ανθρώπους, όπως συνήθως κάνουν οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, η Gibson-Graham (2008) μας καλεί να δούμε την οικονομία ως ποικιλία (diverse economies), όπου η κυριαρχία δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένη, αλλά αποτέλεσμα μιας μάχης που δίνεται διαρκώς και το αποτέλεσμα της οποίας είναι πάντα ανοιχτό.

Η προαναφερόμενη αντίληψη στηρίζεται στην έννοια επιτελεσματικότητας (performativity) όπως αυτή αναπτύχθηκε στο έργο της Judith Butler (1993). Σύμφωνα με τον Healy (2009: 338) ως επιτελεσματικότητα μπορούμε να ορίσουμε «μια θεωρία κατά την οποία ο λόγος συμμετέχει στη διαμόρφωση της πραγματικότητας την οποία στοχεύει να παρουσιάσει». Έχοντας μία τέτοια οπτική για το ρόλο του λόγου και της θεωρίας, κεντρική θέση της προσέγγισης είναι ότι ο καπιταλισμός δεν πρέπει να θεωρείται εκ των προτέρων κυρίαρχος, υπό την έννοια ότι η κυριαρχία είναι το αποτέλεσμα της δράσης κάθε στιγμή διαφορετικών δυνάμεων, μεταξύ των οποίων και η ίδια η εκ των προτέρων αποδοχή στον τρόπο σκέψης και τον λόγο αυτής της κυριαρχίας. Αντίστοιχα οι εναλλακτικοί χώροι δεν πρέπει εκ των προτέρων να θεωρηθούν ως περιθωριακά φαινόμενα, τα οποία είναι καταδικασμένα σε ενσωμάτωση ή αποτυχία, αλλά ως

το δυνατό αποτέλεσμα αλλαγής που προκύπτει αφενός με τη δράση της δύναμης του λόγου για την ηθική αξία διαφορετικών οικονομικών πρακτικών (πολλές από τις οποίες ήδη υπάρχουν) και αφετέρου με τη δύναμη του παραδείγματος και των αποτελεσμάτων των ίδιων των οικονομικών πρακτικών, τις οποίες δημιουργούν τα υποκείμενα που υιοθετούν τον προαναφερόμενο λόγο.

Ο Jonas (2010) αποδεχόμενος την ποικίλη έκφραση της οικονομίας, θεωρεί πως η έννοια «εναλλακτικό» υπονοεί την τοποθέτηση σε σχέση με κάτι «άλλο», στο οποίο αντιτίθεται και το οποίο αντικαθιστά, γεγονός που όμως δεν συμβαίνει πάντοτε. Για το λόγο αυτό προτείνει την υιοθέτηση της έννοιας της «ετερότητας» (alterity) ως περισσότερο χρήσιμη επειδή είναι εσωτερική, εντός ενός πλαισίου που περιλαμβάνει τα εναλλακτικά εγχειρήματα, χωρίς να είναι απαραίτητη μία αντιδιαστολή ή εύρεση της σχέσης αυτών των εναλλακτικών με άλλα μη-εναλλακτικά εγχειρήματα, αλλά η ανάδειξη της ύπαρξής τους στο πλαίσιο μιας ποικίλης οικονομίας. Παράλληλα, ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι η έννοια της ετερότητας παραπέμπει στην ποικιλία και στην εξάρτηση από το κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό πλαίσιο τα οποία εμφανίζουν διαφορετικές εκδοχές σε συγκεκριμένα χρονικά και γεωγραφικά πλαίσια.

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή οι Fuller & Jonas (2003) θεωρούν ότι υπάρχουν τρεις κατηγορίες εναλλακτικών εγχειρημάτων που εμφανίζουν διαφορετική ετερότητα. Συγκεκριμένα μπορεί να είναι (α) αντιτιθέμενα (oppositional), δηλαδή εναλλακτικά εγχειρήματα στα οποία οι συμμετέχοντες είναι ενεργά και συνειδητά εναλλακτικοί, ενσωματώνοντας το «διαφορετικό» με όρους λειτουργίας και αξιών, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν μία άρνηση των κυρίαρχων τάσεων και των χαρακτηριστικών της ταυτότητά τους, (β) υποκατάστατα (substitute), δηλαδή εναλλακτικά εγχειρήματα που επέχουν το ρόλο του υποκατάστατου άλλων εγχειρημάτων, τα οποία δεν είναι παρόντα ή ήταν στο παρελθόν και απέτυχαν και τα οποία μπορεί να είναι (αλλά και να μην είναι) εναλλακτικά με την έννοια που περιγράφηκε στην πρώτη κατηγορία και τέλος (γ) επιπρόσθετα (additional), δηλαδή εναλλακτικά εγχειρήματα που αντιπροσωπεύουν μία επιπρόσθετη επιλογή σε άλλα υφιστάμενα, ενώ δεν γίνονται απαραίτητα διακριτά ως εναλλακτικά με τον τρόπο που περιγράφηκε στην πρώτη κατηγορία.

Ο Lee (2010), όπως φαίνεται και στον πίνακα 2 εντάσσει τις προαναφερόμενες κατηγορίες σε μία κλίμακα ταξινόμησης ανάλογα με το «βαθμό ετερότητάς τους» (grade of alterity) ο οποίος σχετίζεται με τη δύναμη μετασχηματισμού (επί των προσδιοριστικών παραγόντων της οικονομικής γεωγραφίας ενός τόπου) που έχει ένα εναλλακτικό εγχείρημα και το είδος της πολιτικής που ενσωματώνει. Πλην των τριών κατηγοριών εναλλακτικών εγχειρημάτων των Fuller και Jonas (αντιτιθέμενα, υποκατάστατα και επιπρόσθετα) προσθέτει επιπλέον (α) τα εναλλακτικά εγχειρήματα «εκτόπισης» (displacement alternatives) τα οποία θεωρεί ως εγχειρήματα ανατροπής των υφιστάμενων οικονομικών γεωγραφιών και αντικατάστασής τους από άλλες, (β) τις μη-οικονομικές οικονομικές γεωγραφίες (non-economic economic geographies), οι οποίες βασίζονται σε αξίες που δεν διαμορφώνονται από οικονομικά κίνητρα και τέλος (γ) τον πολυποίκιλο καπιταλισμό (variegated capitalism), τον οποίο τοποθετεί στην αρχή του πίνακα ταξινόμησης και τον θεωρεί ως αποτέλεσμα διαμόρφωσης εναλλακτικών μορφών του, ανάλογα με την ιστορική γεωγραφία των ιδιαίτερων συνθηκών κάθε τόπου εντός του οποίου αναπτύσσεται και σε αντιδιαστολή με τη θεώρηση ενός μοναδικού παγκόσμιου καπιταλισμού. Παράλληλα, όπως φαίνεται και στον πίνακα 2, θεωρεί ότι εκτός του βαθμού ετερότητας, υπάρχουν και διαφορετικές μορφές ετερότητας. Ειδικότερα, (α) λειτουργικά εναλλακτικές μορφές (operational alternatives) που αφορούν σε διαφορετική οργάνωση της παραγωγής / αναπαραγωγής (πχ συνεταιρισμοί, τράπεζες χρόνου κοκ). Τέτοιες εναλλακτικές μορφές θεωρεί ότι είναι εύκολο να υπονομευθούν και τελικά να αποτελέσουν τμήμα της «κύριας τάσης» (Amin et al, 2002, όπως αναφέρεται στο Lee, 2010:281), (β) περιβαλλοντικά εναλλακτικές μορφές (environmental alternatives) που εντάσσουν περιβαλλοντικές αξίες στις στοχεύσεις τους και τέλος (γ) κοινωνικά εναλλακτικές μορφές (social alternatives) που λαμβάνουν υπόψη τις κοινωνικές σχέσεις που βρίσκονται πίσω από την αξία και αναδεικνύουν το τι συνιστά πολύτιμο μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής του αξίας

Πίνακας 2: Μορφές, βαθμοί και πολιτικές ετερότητας (Πηγή: Lee (2010: 280))

Πολιτικές ετερότητας	Βαθμός ετερότητας	Μορφές ετερότητας		
μετασηματίζοντας τους προσδιοριστικούς παράγοντες των οικονομικών γεωγραφιών		Λειτουργικές	Περιβαλλοντικές	Κοινωνικές
		ελάχιστα εναλλακτικές		μέγιστα εναλλακτικές
ελάχιστη δύναμη μετασηματισμού	πολυποίκιλος καπιταλισμός			
↑	συμπληρωματικά / παράλληλα «επιπρόσθετα εναλλακτικά» εγχειρήματα			
	«υποκατάστατα εναλλακτικά» εγχειρήματα			
↓	«αντιτιθέμενα εναλλακτικά» εγχειρήματα			
↓	«εναλλακτικά εγχειρήματα εκτόπισης»			
μέγιστη δύναμη μετασηματισμού	μη-οικονομικές οικονομικές γεωγραφίες			

Οι Gibson-Graham, Erdem et al (2013:285) αρνείται «μία εκ των προτέρων κρίση σχετικά με το αν μία πρακτική αξιολογείται ως καλή ή κακή». Αυτό όμως δεν συνεπάγεται πως θεωρεί ότι όλες οι ποικίλες οικονομικές πρακτικές έχουν την ίδια αξία. Όπως υποστηρίζει «δεν ενδιαφερόμαστε να επιτελέσουμε το διαφορετικό καθ' εαυτό, ούτε ενδιαφερόμαστε απαραίτητα για τη μεγέθυνση των 'εναλλακτικών οικονομικών δραστηριοτήτων'. Το πολιτικό και στρατηγικό μας ενδιαφέρον είναι η οικοδόμηση οικονομιών των κοινότητας (Gibson-Graham, 2008: 630).

Ουσιαστικά η Gibson-Graham «αναγνωρίζει την ύπαρξη δυνάμεων που αντιστρατεύονται, περιορίζουν, καταστρέφουν ή παραμερίζουν τις νέες προσπάθειες για τον επανακαθορισμό και επανασχεδιασμό του μέλλοντος της οικονομίας, αλλά ταυτόχρονα δεν αναγνωρίζει σε αυτές τις δυνάμεις μία στρουκτουραλιστική παντοδυναμία, αλλά τις θεωρεί ως ένα ενδεχόμενο αποτέλεσμα ηθικών αποφάσεων, πολιτικών προγραμμάτων και τοπικών πρακτικών που συνεχώς ωθούνται και έλκονται από διαφορετικά κάθε φορά αίτια» (ελεύθερη απόδοση από Gibson-Graham, 2006b: xxxi).

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης ο Smith (2012) ισχυρίζεται ότι η θεώρηση ενός εγχειρήματος ως εναλλακτικού προϋποθέτει την αναγνώριση του αν διατηρεί ή αλλάζει τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας.

Θέλοντας να αναδείξει το ρόλο των σχέσεων εξουσίας, ο Lee (2006) επισημαίνει ότι όπως κάθε οικονομικό εγχείρημα έτσι και τα εναλλακτικά συμμετέχουν στην κυκλοφορία της αξίας (παραγωγή, ανταλλαγή, κατανάλωση) που είναι η βασική λειτουργία της οικονομίας. Ωστόσο, επισημαίνει ότι αυτή η αξία είναι καταρχήν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αξία όσων αγαθών διατηρούν και αναπαράγουν την ζωή και η επιτυχία του οποιουδήποτε εγχειρήματος (εναλλακτικού ή μη) έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να παράγει τέτοια αγαθά. Παράλληλα όμως, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας, η αξία είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική η οποία αποτελεί το πλαίσιο αξιολόγησης σχετικά με το τι είναι σωστό και τι λάθος. Συνεπώς η επιτυχία ενός εγχειρήματος δεν αφορά μόνο στην ικανότητα διατήρησης της ζωής, αλλά στην ταυτόχρονη ικανοποίηση της ηθικής αξίας που ενσωματώνουν τα αγαθά αυτά. Όμως, οι ηθικές αξίες προσδιορίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις οι οποίες είναι ποικίλες και ποτέ δεδομένες. Ωστόσο όταν ένα είδος κοινωνικών σχέσεων εδραιωθεί, οι ομάδες που ωφελούνται από αυτές ενδιαφέρονται να τις διατηρήσουν ως σχέσεις εξουσίας, είτε με την άμεση άσκηση δύναμης, είτε με τη κατασκευή γεωγραφικών φαντασιών που συνηγορούν ως προς την ορθότητά τους και γίνονται ευρέως αποδεκτές. Προϋπόθεση όμως της αναπαραγωγής αυτών των σχέσεων εξουσίας παραμένει να είναι η παραγωγή των αναγκαίων αγαθών για τη διατήρηση της ζωής και αυτή η προϋπόθεση αφορά και στα εναλλακτικά εγχειρήματα, τα οποία όμως πρέπει / θέλουν να την υλοποιήσουν κάτω από ένα διαφορετικό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων που παράγει και ένα διαφορετικό πολιτιστικό κώδικα με άλλες ηθικές αξίες. Η προσπάθειά τους να υλοποιήσουν μία τέτοια στρατηγική έχει περιορισμούς που ασκούνται από τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας σε όλα τα επίπεδα (από το ατομικό έως το παγκόσμιο) με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αντιθέσεις και συγκρούσεις και να μην κατορθώνουν πάντοτε να παραδώσουν αποτελέσματα στο επίπεδο ικανοποίησης αναγκών για τη

διατήρηση της ζωής και έτσι να αποτυγχάνουν.

Συμπερασματικά, οι προαναφερόμενη προσέγγιση της Gibson-Graham λειτουργεί «συμπληρωματικά» προς άλλες που αναγνωρίζουν την ανάγκη για αξιολόγηση της ετερότητας και των σχέσεων εξουσίας που οδηγούν σε διαφορετικούς βαθμούς ετερότητας και βιωσιμότητας. Ουσιαστικά, η δημιουργία εναλλακτικών εγχειρημάτων είναι δυνατή και δημιουργεί νέες δυνατότητες, ωστόσο αυτές υπόκεινται σε πολλαπλούς περιορισμούς, γεγονός που οδηγεί στην γέννηση αντιθέσεων που οφείλουν να αναγνωρισθούν και να αντιμετωπισθούν στον ίδιο βαθμό που οφείλουν να ανιχνεύονται και οι νέες δυνατότητες (Gritzas & Kavoulakos, forthcoming).

2. Εναλλακτικά αγρο-τροφικά δίκτυα (Alternative Food Networks-AFNs)

2.1 Αποσαφήνιση όρων

Η παραπάνω γενικότερη συζήτηση αφορά και επηρεάζει και τη συζήτηση για τα εναλλακτικά αγρο-τροφικά δίκτυα (Alternative Food Networks - AFNs). Ως τέτοια θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ένα ευρύ φάσμα εγχειρημάτων όπως οι αγορές παραγωγών, η σηματοδότηση των προϊόντων ως προερχόμενων από βιολογική καλλιέργεια, η διακίνηση χωρίς μεσάζοντες, η κοινωνικά υποστηριζόμενη γεωργία (όπου με τον όρο αυτό αναφερόμαστε στην χρηματοδότηση της παραγωγής μιας, συνήθως μικρής, φάρμας από μια ομάδα καταναλωτών μέσω της επένδυσης σε προαγορασμένες μερίδες) κτλ (Goodman and Goodman, 2009). Σύμφωνα με τους Goodman and Dupuis (2002) το κύριο χαρακτηριστικό των εγχειρημάτων αυτών έγκειται στην απόρριψη της εφαρμογής των πρακτικών της εκβιομηχάνισης και παγκοσμιοποίησης στη διαδικασία της παραγωγής, εξαιτίας του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους που συνεπάγονται.

Πιο λεπτομερείς ορισμοί αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που εμφανίζουν τα AFNs έχουν δοθεί από τους Morgan et al. (2006) και την Jarosz (2008). Οι Morgan et al. (2006), υποστηρίζουν ότι στην κατηγορία των AFNs μπορούν να ενταχθούν τα εγχειρήματα που φέρουν τα εξής τρία χαρακτηριστικά: (1) αναδιανέμουν μέσω του δικτύου τους την αξία προς την αντίθετη κατεύθυνση απ' ότι το κυρίαρχο σύστημα, (2) επαναπροσδιορίζουν/αποκαθιστούν τις σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή και (3) πραγματώνουν νέες μορφές πολιτικής συνεργασίας και λειτουργίας της αγοράς. Η Jarosz (2008), συγκεκριμενοποιώντας τα παραπάνω, αποδίδει στα AFNs 4 κύρια χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν από τα συμβατικά: (1) η απόσταση ανάμεσα στους παραγωγούς και καταναλωτές είναι μικρή με αποτέλεσμα να μειώνονται τα περιβαλλοντικά κόστη που προκύπτουν από τη μεταφορά των προϊόντων σε μεγάλες αποστάσεις, να αυξάνεται το κέρδος των παραγωγών καθώς παρακάμπτονται οι μεσάζοντες, και να αναπτύσσονται σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών παράλληλα με μια διαδικασία συνεχούς εκπαίδευσης στο ζήτημα της διατροφής, (2) τα αγροκτήματα έχουν μικρό μέγεθος και οι μέθοδοι καλλιέργειας είναι οργανικές/βιολογικές ή ολιστικές, έτσι αποφεύγεται η χρήση φυτοφαρμάκων, συνθετικών λιπασμάτων και γενετικά τροποποιημένων σπόρων με αποτέλεσμα η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος να είναι σε γενικές γραμμές υψηλή (3) υπάρχουν ειδικά σημεία συνάντησης / τόποι συγκέντρωσης για την αγορά των τροφίμων (πχ συνεταιριστικά καταστήματα τροφής, αγορές παραγωγών κτλ) και (4) οι συμμετέχοντες στο δίκτυο έχουν σημαντικό ενδιαφέρον σχετικά με τις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν το συνολικό οικονομικό κύκλο της τροφής (παραγωγή, διανομή, κατανάλωση).

2.2 Ανάδειξη των διαφορετικών προσεγγίσεων

Παρά το γεγονός όμως ότι τα δίκτυα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στον αντίποδα από τα συμβατικά αγρο-τροφικά συστήματα, έχουν διατυπωθεί πολλές επιφυλάξεις αναφορικά με το κατά πόσο όντως αποτελούν μια εναλλακτική σε αυτά και όχι απλώς μια παράλλαξή τους. Οι παραπάνω επιφυλάξεις στηρίζονται στο γεγονός ότι τα AFNs φαίνεται να απευθύνονται κυρίως στη μεσαία τάξη της Ευρώπης και της Β.Αμερικής με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, καθώς με τους όρους που λειτουργούν αδυνατούν να αποκτήσουν διαταξικά και διαφυλετικά χαρακτηριστικά (Guthman, 2003; Slocum, 2006; Hinrichs, 2000; Goodman, 2000). Έτσι, καταλήγουν να προωθούν έναν άκρατο τοπικισμό βασισμένο σε μια νέα ελίτ του

τοπικού καθώς και σε φυλετικές και ταξικές διακρίσεις. Αιτία των παραπάνω θεωρείται ότι είναι η ενσωμάτωση της αντίληψης του νεοφιλελευθερισμού για τον άνθρωπο ως καταναλωτή, ο οποίος μέσω των ατομικών καταναλωτικών επιλογών του και μόνο φέρει την ευθύνη για το πως διαμορφώνονται και λειτουργούν τα αγρο-τροφικά δίκτυα (Harris, 2009).

Η παραπάνω κριτική όμως, σύμφωνα με τον Harris (2009), χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τον νεοφιλελευθερισμό ως αναλυτικό εργαλείο, καταλήγει να τον προβάλλει ως “κυρίαρχη αφήγηση”, με αποτέλεσμα να αποκρύπτονται οι δυνατότητες που ενδεχομένως υπάρχουν ή μπορούν να δημιουργηθούν μέσα από τα AFN's για την αλλαγή των κοινωνικο-οικονομικών και περιβαλλοντικών συνθηκών. Αντιθέτως, μια διαφορετική ανάγνωση που εστιάζει στις δυνατότητες των AFN's και εξετάζει τις σχέσεις εξουσίας όπως διαμορφώνονται με βάση το συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και όχι λαμβάνοντάς αυτές ως δεδομένες (μη θεωρώντας δηλαδή τον νεοφιλελευθερισμό ως κυρίαρχη δύναμη και τα εγχειρήματα που βρίσκονται στην αντίπερα όχθη ως απλώς αντιδρώντα σε αυτή την εξουσία) υποστηρίζει ότι μπορεί να αποβεί πιο εποικοδομητική ως προς την προώθηση αυτών των εγχειρημάτων.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάγνωσης είναι που έχει αναπτυχθεί και η συζήτηση σχετικά με τον τρόπο και το βαθμό διαφοροποίησης αυτών των εγχειρημάτων από τα «συμβατικά». Η συζήτηση αυτή παραμένει ανοικτή και εστιάζει σε δύο κύριες προσεγγίσεις.

Στην πρώτη προσέγγιση επιχειρείται μία διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικούς βαθμούς «ετερότητας». Για παράδειγμα, για ορισμένους συγγραφείς η έμφαση στις διαδικασίες παραγωγής και διανομής, η οποία είναι περισσότερο διαδεδομένη στη Βόρεια Αμερική, θεωρείται πιο «ισχυρή» από την έμφαση στην τοπικότητα, που είναι περισσότερο διαδεδομένη στην Ευρώπη, εξαιτίας του ότι στην πρώτη περίπτωση δίνεται προτεραιότητα σε κοινωνικές και ηθικές αξίες (πχ συνθήκες εργασίας) σε όλα τα στάδια της αλυσίδας τροφής, ενώ στη δεύτερη η έμφαση συνήθως δίνεται μόνο σε ζητήματα ενδυνάμωσης της τοπικής ανάπτυξης (πχ αύξηση της ανταγωνιστικότητας των τοπικών προϊόντων στην παγκόσμια αγορά) μέσω της επικέντρωσης αποκλειστικά στο τελικό προϊόν και όχι σε ολόκληρη τη διαδικασία παραγωγής και κατανάλωσής του (Harris, 2009).

Σε αναλογία με τον Harris (2009), ο Follet (2009) κατατάσσει τα δίκτυα ανάλογα με το βαθμό «ετερότητας» τους σε αδύναμα και ισχυρά τοπικά AFNs. Τα πρώτα θεωρεί ότι έχουν αρκετά κοινά στοιχεία με τις συμβατικές επιχειρήσεις καθώς εστιάζουν αποκλειστικά στην προστασία του περιβάλλοντος και κατ'επέκταση δεν μπορούν να συμβάλλουν στην κοινωνική και πολιτική αλλαγή για 4 λόγους: (α) είναι κομμάτι της παγκόσμιας αγοράς με αποτέλεσμα να λειτουργούν και αυτά με όρους ανταγωνισμού βάσει της τιμής και της αποτελεσματικότητας, (β) επικεντρώνονται αποκλειστικά στην ποιότητα της τροφής αγνοώντας άλλες πτυχές του αγρο-τροφικού συστήματος (πχ συνθήκες εργασίας, βιωσιμότητα κτλ), (γ) η κατανομή της δύναμης (εξουσίας) στα πλαίσια της λειτουργία τους δεν αμφισβητεί το υπάρχον σύστημα, αφού οι μεγάλες εταιρείες συνεχίζουν να είναι αυτές που ελέγχουν κυρίως τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς ενώ οι παραγωγοί και οι καταναλωτές έχουν σχεδόν μηδαμινή διαπραγματευτική δύναμη, οι πρώτοι ως προς τις τιμές που πουλάνε τα προϊόντα τους και οι δεύτεροι ως προς το είδος και την ποιότητα των προϊόντων που καταναλώνουν και (δ) διατηρούν μεγάλες αλυσίδες τροφής με αποτέλεσμα οι καταναλωτές να μην γνωρίζουν την προέλευση της τροφής που καταναλώνουν. Αντιθέτως τα δεύτερα, παρουσιάζουν μια μετασχηματιστική δύναμη η οποία προέρχεται από το γεγονός ότι δίνουν βαρύτητα σε ολόκληρη την αλυσίδα τροφής εστιάζοντας ταυτόχρονα στις συνθήκες εργασίας, στην κλίμακα παραγωγής, στην ενίσχυση των τοπικών κοινοτήτων κτλ. Τα χαρακτηριστικά των ισχυρών AFNs σύμφωνα με τον Follet (2009) είναι: (α) άμεση σχέση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών που προωθεί τη διαφάνεια και τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, (β) ύπαρξη πληροφόρησης σχετικά με την προέλευση και τη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων, (γ) όσο το δυνατόν λιγότερη χρήση χημικών εισροών και (δ) μεγαλύτερο ενδιαφέρον αναφορικά με την κοινωνική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Ωστόσο, η παραπάνω προσέγγιση, συνεχίζει να στηρίζεται στη διάκριση με βάση το δίπολο εναλλακτικά-συμβατικά δίκτυα τροφής με αποτέλεσμα να έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οδηγεί σε μια απλουστευτική εξέταση των δικτύων αυτών, η οποία αγνοεί τις μετασχηματιστικές δυνατότητές τους, αφού τους αποδίδει σχεδόν αυτόματα τις έννοιες του “ηθικού” και του “μη ηθικού” εστιάζοντας αποκλειστικά στη μορφή και τον τρόπο λειτουργίας τους, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις διαδικασίες υπό τις οποίες διαμορφώνονται και λειτουργούν (Wilson, 2013). Κριτική έχει ασκηθεί επίσης και ως προς το ότι οι περισσότερες αναλύσεις τείνουν να εστιάζουν κυρίως στην πλευρά των παραγωγών ή των καταναλωτών αποφεύγοντας μια συνολική θεώρηση της αλυσίδας της τροφής η οποία ενδεχομένως θα οδηγούσε σε περισσότερο αξιόπιστα συμπεράσματα σχετικά με τη φύση, τον τρόπο λειτουργίας και τη μετασχηματιστική δυναμική των εγχειρημάτων (Wilson, 2013).

Προκειμένου να ξεπεραστούν τα παραπάνω προβλήματα οι Holloway et al. (2007), προτείνουν αντί της εξέτασης του βαθμού ετερότητας ενός δικτύου, τη διερεύνηση του δικτύου χρησιμοποιώντας ένα μεθοδολογικό πλαίσιο το οποίο περιλαμβάνει τα εξής 7 αναλυτικά πεδία: τόπος παραγωγής και μέθοδος παραγωγής της τροφής, εφοδιαστική αλυσίδα, σημείο πώλησης/ανταλλαγής, διάδραση παραγωγού-καταναλωτή, κίνητρα συμμετοχής και κατασκευή των ατομικών και ομαδικών ταυτοτήτων μέσω της συμμετοχής στο δίκτυο. Αν και η παραπάνω προσέγγιση τείνει να ξεφεύγει από το δίπολο συμβατικό/εναλλακτικό, σύμφωνα με την Wilson (2013) η επικέντρωση πρωτίστως στην πλευρά του παραγωγού (καθώς όπως υποστηρίζει οι καταναλωτές κατέχουν δευτερεύοντα ρόλο στο μεθοδολογικό πλαίσιο, αφού η εστίαση σε αυτούς στοχεύει κυρίως στο να απαντηθούν τα σχετικά με την παραγωγή ερωτήματα) και η προσπάθεια για μια έμμεση ουσιαστικά κατηγοριοποίηση των εγχειρημάτων, μέσω της εξέτασης αυτών των 7 αναλυτικών πεδίων, χωρίς παράλληλα να διευκρινίζεται το υπό ποιο πρίσμα θα πρέπει να εξετάζονται τα παραπάνω πεδία, συνιστούν σημαντικά προβλήματα του συγκεκριμένου πλαισίου ανάλυσης.

Η Wilson (2013) προτείνει μια μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση όπου συνδυάζεται η πολιτική οικονομία της τροφής (η οποία επικεντρώνεται περισσότερο στην πλευρά του παραγωγού) με την πολιτισμική θεωρία για την ανάλυση της τροφής (η οποία εστιάζει περισσότερο στην πλευρά του καταναλωτή) δημιουργώντας μια κοινή σφαίρα για την εξέταση των ατόμων ως φορέων και των δύο ταυτοτήτων (με διαφορετικό τρόπο και ανάλογα με τις περιστάσεις). Η προσέγγιση αυτή, προβάλλει και εξετάζει τους σχετικούς με την τροφή αυτόνομους χώρους (Autonomous Food Spaces). Αυτοί οι χώροι προσεγγίζονται ερευνητικά βάσει των εξής τριών διαστάσεων της αυτονομίας: της χωρικής, υλικής και κοινωνικής διάστασης (Chatterton, 2005). Η χωρική διάσταση αφορά στην ύπαρξη ενός εδαφικού χώρου όπου συντελείται η προσπάθεια για αποδέσμευση από το υπάρχον οικονομικό πλαίσιο και τους θεσμούς του. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει τόσο τον φυσικό χώρο όπου πραγματοποιείται η παραγωγή και η ανταλλαγή της τροφής, όσο και το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο υπό το οποίο πραγματώνεται η συμμετοχή στην κοινότητα και η αλληλεπίδραση των ατόμων. Η υλική διάσταση αναφέρεται στο κατά πόσο αυτή η προσπάθεια δημιουργεί νέα είδη οικονομίας έξω από το καπιταλιστικό πλαίσιο και/ή οδηγεί στην αποεμπορευματοποίηση της τροφής, ενώ τέλος η κοινωνική διάσταση αφορά στο είδος των κοινωνικών σχέσεων και στα κοινωνικά υποκείμενα που δημιουργούνται μέσα σε αυτούς τους χώρους, υπερβαίνοντας τις διακριτές ταυτότητες που δημιουργούνται και αναπαράγονται στο καπιταλιστικό σύστημα (πχ παραγωγός, καταναλωτής, ιδιοκτήτης κτλ) (Wilson, 2013).

Επίλογος

Αν και η γέννηση των πρώτων εναλλακτικών εγχειρημάτων χρονολογείται από το 19^ο αιώνα, η συζήτηση για αυτά εντάθηκε τα τελευταία 20 χρόνια με έμφαση σε μία μετα-στρουκτουραλιστική προσέγγισή τους. Στη σύγχρονη συζήτηση αναγνωρίζεται η ποικιλία που χαρακτηρίζει την οικονομία η οποία αφορά και στα ίδια τα εναλλακτικά εγχειρήματα, ενώ η ανάπτυξη και βιωσιμότητά τους είναι ένα ανοικτό ζήτημα που εξαρτάται τόσο από τις δημιουργικές δυνάμεις των συλλογικοτήτων, όσο και από τους περιορισμούς των κάθε φορά διαμορφούμενων σχέσεων εξουσίας σε όλες τις κλίμακες.

Τα σχετικά με την τροφή εναλλακτικά δίκτυα αποτελούν εγχειρήματα που έχουν πλουτίσει το εμπειρικό υλικό επί του οποίου αναπτύσσονται οι προσεγγίσεις για τους εναλλακτικούς και πολιτικούς χώρους με αποτέλεσμα να δοθεί νέα ώθηση για την ανάπτυξη αυτών των προσεγγίσεων. Το ενδιαφέρον που προκύπτει από εγχειρήματα αυτά αφορά καταρχήν στην ανάδειξη της πολύ μεγάλης ποικιλίας με την οποία είναι δυνατόν να γίνει η παραγωγή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση της τροφής. Το δεύτερο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι επεκτείνουν τη συζήτηση για τους εναλλακτικούς χώρους αναδεικνύοντας αφενός την πλήρη εμπλοκή οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, πολιτικών και πολιτισμικών διαστάσεων και αφετέρου εστιάζοντας σε διαφορετικές εκδοχές ενός μετα-καπιταλιστικού μέλλοντος (όπως τους σχετικούς με την τροφή αυτόνομους χώρους). Η συζήτηση είναι ανοικτή και η ακαδημία μέσα από αυτή μπορεί να παίξει πιο ενεργό ρόλο όχι μόνο στην ανάλυση αυτών των εγχειρημάτων αλλά και στο σχεδιασμό τους.

Αναφορές

- Butler J (1993) *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. London: Routledge.
Chatterton P (2005) Making autonomous geographies: Argentina's popular uprising and the 'Movimiento de Trabajadores Desocupados' (Unemployed Workers Movement). *Geoforum*, 36(5), 545–561.

- Follett JR (2009) Choosing a Food Future: Differentiating Among Alternative Food Options. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 22(1), 31–51.
- Fuller D and Jonas AEG (2003) Alternative financial spaces. In: Leyshon A, Roger L, and Williams CC (eds), *Alternative Economic Spaces*, London: SAGE, pp. 55–73.
- Gibson-Graham JK (1996) *The end of capitalism (as we knew it) a feminist critique of political economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham JK (2006a) *A postcapitalist politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham JK (2006b) *The end of capitalism (as we knew it) a feminist critique of political economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham JK (2008) Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 32(5), 613–632.
- Gibson-Graham JK, Cameron J and Healy S (2013) *Take Back the Economy — University of Minnesota Press*. University of Minnesota Press, Available from: <http://www.upress.umn.edu/book-division/books/take-back-the-economy> (accessed 11 July 2013).
- Gibson-Graham JK, Erdem E and Özselçuk C (2013) Thinking with Marx For a Feminist Postcapitalist Politics. In: Jaeggi R and Loick D (eds), *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik: : Texte zu Philosophie, Ökonomie und Politik*, Berlin: Akademie Verlag, pp. 275–284.
- Goodman D (2000) Organic and conventional agriculture: Materializing discourse and agro-ecological managerialism. *Agriculture and Human Values*, 17(3), 215–219.
- Goodman D and DuPuis EM (2002) Knowing food and growing food: beyond the production–consumption debate in the sociology of agriculture. *Sociologia ruralis*, 42(1), 5–22.
- Goodman D and Goodman M (2009) Alternative food networks. Thrift N and Kitchin R (eds), *International encyclopedia of human geography*, Oxford: Elsevier.
- Gritzas G and Kavoulakos K-I (FORTHCOMING) Diverse economies and alternative spaces. An overview of approaches and practices. *European Urban and Regional Studies*, 00.
- Guthman J (2003) Fast food/organic food: Reflexive tastes and the making of 'yuppie chow'. *Social & Cultural Geography*, 4(1), 45–58.
- Harris E (2009) Neoliberal subjectivities or a politics of the possible? Reading for difference in alternative food networks. *Area*, 41(1), 55–63.
- Healy S (2009) Economies, alternative. Thrift NJ and Kitchin R (eds), *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford: Elsevier.
- Hinrichs CC (2000) Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market. *Journal of Rural Studies*, 16(3), 295–303.
- Holloway L, Kneafsey M, Venn L, et al. (2007) Possible Food Economies: a Methodological Framework for Exploring Food Production–Consumption Relationships. *Sociologia Ruralis*, 47(1), 1–19.
- Jarosz L (2008) The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24(3), 231–244.
- Jonas AEG (2010) Alternative 'this', 'alternative' that...: interrogating alterity and diversity. In: Fuller D, Jonas AEG, and Lee R (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, Farnham: Ashgate Publishing, pp. 3–27.
- Lee R (2006) The ordinary economy: tangled up in values and geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 31(4), 413–432.
- Lee R (2010) Spiders, bees or architects? Imagination and the radical immanence of alternatives/diversity for political economic geographies. In: Fuller D, Jonas AEG, and Lee R (eds), *Interrogating Alterity: Alternative Economic and Political Spaces*, Farnham: Ashgate Publishing, pp. 273–287.
- Leyshon A, Lee R and Williams CC (eds) (2003) *Alternative Economic Spaces*. London: SAGE.
- Morgan K, Marsden T and Murdoch J (2006) *Worlds of Food : Place, Power, and Provenance in the Food Chain: Place, Power, and Provenance in the Food Chain*. Oxford University Press, UK.
- Slocum R (2006) Anti-racist Practice and the Work of Community Food Organizations. *Antipode*, 38(2), 327–349.
- Smith A (2012) The Insurmountable Diversity of Economies. In: Barnes TJ, Peck J, and Sheppard E (eds), *The Wiley-Blackwell Companion to Economic Geography*, John Wiley & Sons, pp. 258–274.
- Wilson AD (2013) Beyond Alternative: Exploring the Potential for Autonomous Food Spaces. *Antipode*, 45(3), 719–737.
- Zademach H-M and Hillebrand S (eds) (2013) *Alternative economies and spaces: new perspectives for a sustainable economy*. Bielefeld: Transcript-Verl.